

Проблеми управління та гендерні особливості накопичення людського капіталу: національний аспект

О. КОШУЛЬКО,
кандидат економічних наук
Черкаський державний технологічний університет
Є. МАКАЗАН,
кандидат економічних наук
Запорізький національний університет

У статті розглянуто гендерні особливості процесу накопичення людського капіталу в національному масштабі, визначено фактори, що перешкоджають збільшенню обсягів людського капіталу нації, а також запропоновано шляхи зменшення цих факторів і скорочення їх впливу на процес накопичення людського капіталу.

В статье рассмотрено гендерные особенности процесса накопления человеческого капитала в национальном масштабе, определено факторы, которые препятствуют увеличению объемов человеческого капитала нации, а также предложены пути уменьшения этих факторов и сокращения их влияния на процесс накопления человеческого капитала.

Gender peculiarities of the process of human capital accumulation in national scale have been analysed. Factors which hinder multiplying the volumes of human capital of the nation have been indicated. The ways of diminishing of these factors and reduction of their influence on the process of human capital accumulation have been offered.

Ключові слова: людський капітал, гендерні особливості, гендерна нерівність, насильство у сім'ї, жертва насильства.

Людський капітал для будь-якого суспільства є його багатством, однією з найвищих цінностей, запорукою лідерства провідних країн, конкурентоспроможності, прогресивності тощо. Процес його накопичення, як правило, триває протягом всього життя людини. На його обсяги можуть впливати різні фактори, що здатні як прискорювати й активізувати цей процес, так і перешкоджати йому.

В Україні дослідження людського капіталу здійснюються визнаними науковцями у цій галузі — О. Бородіною, О. Грیشною, О. Головіновим, С. Климком, Л. Михайловою, Л. Тертичною та ін. Окрім цього, нині загострюються проблеми гендерної політики, які досліджуються у працях Н. Грицяк, Н. Гусак, І. Жеребкіної, О. Здравомислової, О. Кисельової, О. Кісь, Л. Кобелянської, Л. Колос, Н. Лавриненко, Є. Луценко, Т. Мельник, С. Оксамитної, С. Павличко, М. Скорик, Л. Смоляр, А. Тьомкіної та інших науковців.

Метою статті є визначення гендерних особливостей накопичення людського капіталу в країні, а також чинників, що активізують цей процес або перешкоджають йому.

Виклад основного матеріалу дослідження. Людський капітал є надбанням всієї нації, проте процес його нагромадження особами чоловічої і жіночої статі через низку факторів відбувається нерівномірно.

Незважаючи на те, що станом на 01.01.2008 р. із загальної кількості наявного населення України 46 372,7 тис. осіб (46%) становлять чоловіки і 54% жінки, для останніх значно складніше систематично самовдосконалюватися, навчатися, духовно збагачуватися, інвестувати у власний людський капітал і накопичувати його, ніж представникам сильної статі¹.

З огляду на це, ми виділяємо гендерні особливості, що здатні впливати на процес прискорення й активізації накопичення людського капіталу або перешкоджати йому. Етапами його накопичення у чоловіків і жінок, на нашу думку, є такі:

¹ Електронний ресурс. — Режим доступу: http://proukraine.net.ua/people_Ukraine.htm.

- дошкільний етап;
- здобуття середньої освіти;
- здобуття середньої спеціальної освіти;
- виконання військового обов'язку (переважно представниками чоловічої статі);
- здобуття вищої освіти;
- здобуття наукового ступеня;
- здобуття фахового людського капіталу для безперервного кар'єрного зростання.

До негативних факторів, що можуть перешкоджати представникам чоловічої статі накопичувати людський капітал, на нашу думку, є:

- термін перебування за ґратами;
- асоціальний спосіб життя, здатний породжувати насилля в сім'ї;
- безробіття;
- вимушена трудова міграція, що зумовлює старіння й знецінення попередньо здобутого якісного людського капіталу, оскільки переважна частина мігрантів виконують «чорну» роботу;
- низький рівень доходів, що суттєво знижує можливість інвестування у людський капітал.

Негативними факторами, що перешкоджають представникам жіночої статі накопичувати людський капітал, на нашу думку, є:

- період життя, пов'язаний з народженням та вихованням дітей у шлюбі;
- незапланована вагітність, що перешкоджає подальшому здобуттю чи закінченню освіти, перериває або й унеможливорює її;
- алкоголізм, вживання наркотиків, термін перебування за ґратами;
- низький рівень заробітної плати, стипендії, допомоги по догляду за дитиною;
- насилля у сім'ї.

Як зазначалося, процес накопичення людського капіталу у чоловіків та жінок відбувається нерівномірно. Процес нагромадження людського капіталу у чоловіків можна поділити на декілька етапів: ранній (дошкільний), середня освіта, проходження військової служби, отримання середньої спеціальної освіти,

вищої освіти, наукового ступеня, постійне кар'єрне зростання.

Таким чином, маємо підстави стверджувати, що людський капітал представників чоловічої статі за умови проходження усіх етапів нагромаджується систематично (рис. 1).

На нашу думку, за час, проведений носіями людського капіталу в армії, його накопичення не переривається, оскільки впродовж зазначеного терміну відбувається освоєння нових професій, одержання прав на керування транспортними засобами (інвестування в освіту), а також здійснюється систематична фізична підготовка (інвестування у здоров'я) призовників.

У той час, коли у чоловіків у зв'язку з виконанням військового обов'язку не переривається накопичення людського капіталу, у представниць жіночої статі через народження та виховання дітей виникають прогалини з освітою, самовдосконаленням, інвестуванням у себе, і тому у цей період накопичення їхнього людського капіталу суттєво призупиняється (рис. 2).

Згідно з чинним законодавством, оплачувана декретна відпустка триває до досягнення дитиною трирічного віку, неоплачувана — до досягнення 6-річного віку, а у деяких випадках — до досягнення дитиною 14-річного віку. Таким чином, є підстави стверджувати, що людський капітал представниць жіночої статі, які перебувають у тривалих декретних відпустках, може старіти, знецінюватися, а можливо, й зовсім втрачатися. Зазначимо, що у поодиноких випадках у декретних відпустках перебувають і чоловіки, проте їх відсоток незначний.

Окрім запланованої вагітності, нерідко, особливо у неповнолітніх і соціально незахищених представниць жіночої статі, трапляється незапланована вагітність, що перешкоджає подальшому здобуттю чи закінченню освіти або й унеможливорює її. Така ситуація здатна не тільки перервати процес нагромадження якісного людського капіталу, а й обмежити можливості самореалізації протягом усього подаль-

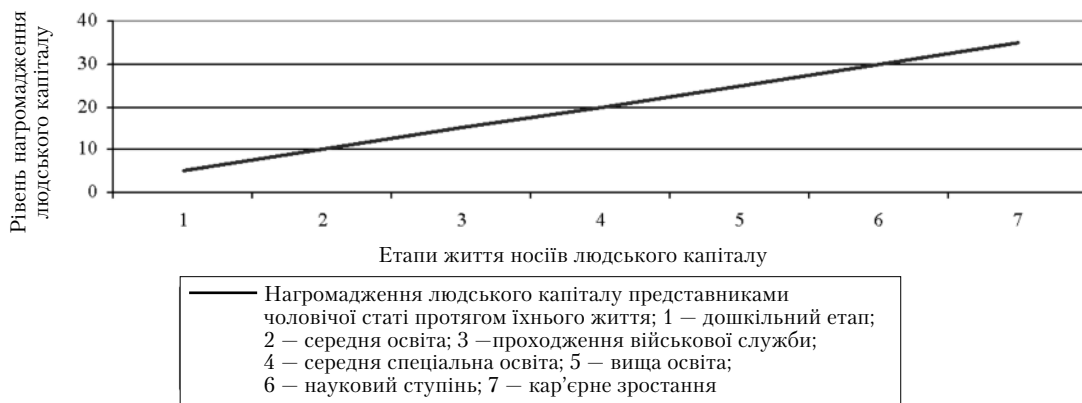

Рис. 1. Нагромадження людського капіталу представниками чоловічої статі

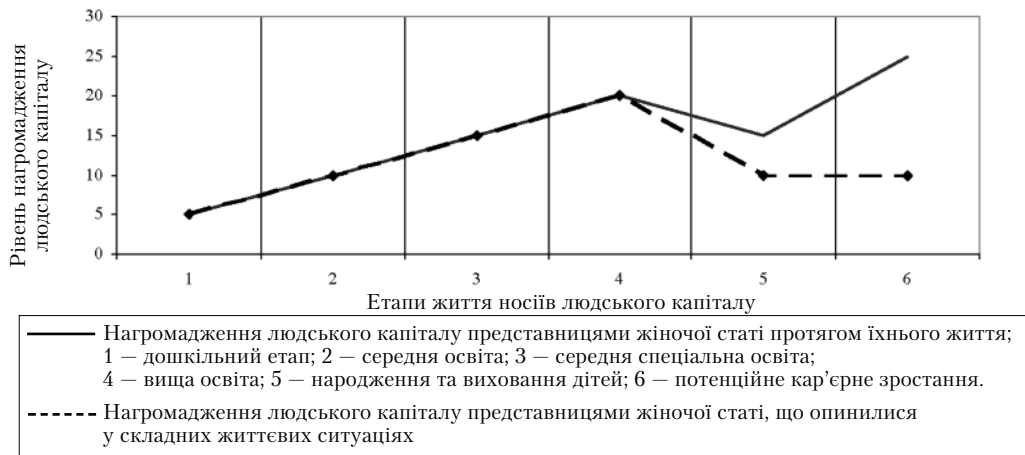

Рис. 2. Нагромадження людського капіталу представницями жіночої статі протягом їхнього життя

шого життя, оскільки практика допомоги жінкам у нашій країні малоєфективна.

Наступним фактором, що перешкоджає нагромадженню людського капіталу, є перебування представників чоловічої й жіночої статі – носіїв людського капіталу за ґратами. За даними Державного департаменту України з питань виконання покарань, в Україні нині існує 10 виховних колоній для неповнолітніх. Більше половини засуджених підлітків – віком від 14 до 17 років. Негативними тенденціями щодо накопичення людського капіталу у неповнолітніх виступають такі факти:

- до ув'язнення майже 70% засуджених вели асоціальний спосіб життя, 24% не працювали і не вчилися, 22% – сироти;

- за ґрати щорічно потрапляють неграмотними 50–70 неповнолітніх, які не вмюють писати й читати².

За ґратами для розвитку й накопичення людського капіталу підлітків організуються такі заходи:

- навчання у школі;
- робота, якщо підлітку виповнилось 18 років;
- заняття музикою, малюванням;
- засвоєння навичок професії;
- підготовка до вступу у вищі навчальні заклади.

З метою накопичення людського капіталу в ув'язненні та реінтеграції в суспільство Комісаром з прав людини Томасом Хаммарбергом запропоновано покращити шкільну підготовку, урізноманітнити харчування для підлітків та забезпечити по всій країні належний час для занять на свіжому повітрі³.

Стосовно повнолітніх ув'язнених, то станом на 01.02.2009 р. у 32 діючих слідчих ізоляторах утримується 34 447 осіб. У 139 виправних колоніях від-

буває покарання 109 649 осіб (із них – 5 554 жінки)⁴. Час перебування за ґратами негативно впливає на розвиток і накопичення їхнього людського капіталу, оскільки, на думку Комісара з прав людини Томаса Хаммарберга, спостерігається недостатнє фінансування освіти для осіб, які перебувають під вартою⁵. Усі освітні заходи проводяться волонтерами. Комісар зазначив брак професійних заходів для чоловіків та недостатню кількість заходів для повернення до соціального середовища колишніх ув'язнених. Стосовно перебування за ґратами представниць жіночої статі, то у них є можливість працювати й заробляти на проживання роботою, яку вони виконують у межах в'язниці, що дає змогу накопичувати людський капітал якщо не у вигляді освіти, то у вигляді здобуття професійних навичок і вмінь, водночас, зайнятість може гарантувати майбутню реінтеграцію в суспільство.

Атмосфера у сім'ї позначається на розвитку, вихованні дітей, а також на інвестуванні в людський капітал і, відповідно, його накопиченні. Ця проблема загострюється у сім'ях, які опинились у складних життєвих обставинах. З метою подолання таких обставин запроваджений соціальний супровід сімей, який є однією з форм розв'язання проблем сімейного неблагополуччя⁶.

Якщо ж цього виявляється недостатньо, з метою створення умов для тимчасового перебування функціонують 95 притулків для дітей віком 3–18 років. Серед вихованців – 52% із неповних сімей, 20% – діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, що перебувають у закладах освіти.

² Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/articleprintview/1332657.html>.

³ Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.ukrprison.org.ua/index.php?id=1218812389>.

⁴ Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.umoloda.kiev.ua/print/84/45/47680/>.

⁵ Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.ukrprison.org.ua/index.php?id=1218812389>.

⁶ Електронний ресурс. – Режим доступу: http://mvsinfo.gov.ua/official/2007/04/270407_2.html.

Аналіз накопичення людського капіталу у дітей, які перебувають у притулках, а саме — стану їхнього психофізичного розвитку та рівня освіти, показав незадовільний результат, оскільки багато з них суттєво відстають у своєму розвитку. Для докорінної зміни ситуації необхідно створити центри соціально-психологічної реабілітації дітей, де будуть створені умови накопичення людського капіталу у дітей — проходження індивідуальної комплексної реабілітації та здобуття певного рівня освіти. Нині функціонує лише 28 таких центрів⁷.

Наступним фактором, що перешкоджає нагромадженню людського капіталу, є насилля у сім'ї. Згідно з прийнятим Законом «Про попередження насильства в сім'ї» від 15.11.2001 р. № 2789-III, який набрав чинності 20.03.2002 р., із змінами, внесеними згідно із Законами № 609-V (609-16) від 07.02.2007 р., та № 599-VI (599-17) від 25.09.2008 р., насилля в сім'ї розглядається як «будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї по відношенню до іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина і наносять йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю»⁸.

Від насильства у сім'ї потерпають діти, жінки, чоловіки, особи похилого віку.

Як правило, причинами появи насильства в українських сім'ях виступають такі економічні чинники:

- безробіття;
- низький рівень життя;
- соціально-побутові й житлові проблеми, через які багато потерпілих від насильства жінок змушені жити в одному приміщенні з кривдником навіть після розлучення;

- алкоголізм;
- наркоманія;
- психічні розлади⁹.

Зараз в Україні діє мережа спеціалізованих установ і служб, які надають допомогу потерпілим від насильства: 6 притулків, 18 кризових центрів, 24 центри соціально-психологічної допомоги, служби медико-соціальної реабілітації¹⁰.

Наукові дослідження доводять, що кожна четверта дитина з тих, хто потерпав від насильства та

знуцання, зіткнулася з цим насамперед у власній родині¹¹.

Проте, згідно з даними Міжнародної амністії, у 90% випадках жертвою насильства є саме жінка¹².

Водночас, Центром соціальних експертиз Інституту соціології НАН України були проведені дослідження, які засвідчили, що у сім'ях жінки в чотири рази частіше за чоловіків потерпають від насильства. Вони страждають від побиття, словесних образ, знущань, морально-етичних принижень, погроз та сексуальних домагань. Характерно, що насилля в сім'ях щодо жінок не залежить від їхнього віку і трапляється з приблизно однаковою частотою в усіх вікових групах від 21 до 75 років¹³. Згідно з даними UNIFEM — Фонду ООН для розвитку в інтересах жінок (UNIFEM), кожна шоста жінка у світі протягом свого життя зазнає фізичного або сексуального насильства¹⁴. Зрозуміло, що в атмосфері насильства немає місця розвитку людського капіталу, адже жертви насилля борються насамперед за існування й виживання.

Тому з метою підтримки жінок у всьому світі, у тому числі й українських, для інвестування й накопичення ними людського капіталу Фонд ООН для розвитку в інтересах жінок (UNIFEM) надає фінансову та технічну підтримку новаторським програмам, спрямованим на поліпшення становища жінок і гендерну рівність, фінансує гранти й проекти, виділяє стипендії на їх освіту та дослідження з метою розвитку і накопичення якісного конкурентоспроможного людського капіталу у представниць жіночої статі. Національні комітети цієї організації функціонують у 17 провідних країнах, серед яких немає України.

Хоча в Україні визнано наявність проблеми гендерної нерівності, в тому числі на законодавчому рівні — з прийняттям Верховною Радою України Закону «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 08.09.2005 р. № 2866-IV, який набрав чинності 01.01.2006 р.¹⁵, жінки в нашій державі мають більш низький соціальний статус, потерпають від насильства і фактичної гендерної дискримінації. З огляду на це, вважаємо за необхідне наголосити на такій гендерній особливості, що має виняткове значення для накопи-

⁷ Електронний ресурс. — Режим доступу: http://mvsinfo.gov.ua/official/2007/04/270407_2.html.

⁸ Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2789-14&c=1#Links>.

⁹ Романова Н. Ф. Вивчення вітчизняної практики надання послуг потерпілим від насильства в сім'ї / Н. Ф. Романова, Т. В. Семігіна, В. М. Левченко та ін. // Соціальна робота в Україні: теорія і практика, 2008. — № 4. — С. 70–84.

¹⁰ Електронний ресурс. — Режим доступу: http://ua.for-ua.com/news_print.php?news=165313.

¹¹ Насилля проти жінок: що про це думають молоді люди? Оновлене дослідження / Британська Рада в Україні. — К., 2005.

¹² Насилля в сім'ї: звинувачуючи жертву. Доповідь за результатами моніторингу забезпечення прав жінок / Міжнародна амністія. — К., 2007.

¹³ Гендерні стереотипи та ставлення громадськості до гендерних проблем в українському суспільстві / ПРООН; Інститут соціології НАНУ. — К., 2007.

¹⁴ Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://www.unifem.org/>.

¹⁵ Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2789-14&c=1#Links>.

чення людського капіталу серед жінок як нижчий, порівняно з чоловіками, рівень їхніх доходів. У цьому контексті Міністерством праці та соціальної політики здійснено аналіз ситуації щодо співвідношення заробітної плати жінок і чоловіків, який виявив, що в цілому по Україні середня зарплата жінок становить 70,5% зарплати чоловіків¹⁶.

Проаналізувавши офіційні статистичні дані, доводимо висновку, що в окремих сферах економічної діяльності зазначений показник ще нижчий. Так, у сфері промислової діяльності співвідношення заробітної плати жінок до зарплати чоловіків у 2007 р. становило 67,3%, фінансової діяльності — 65,6%, діяльності пошти та зв'язку — 56,5%¹⁷. Це дає підстави стверджувати, що гендерна нерівність у державі перешкоджає накопиченню людського капіталу представниць жіночої статі, у зв'язку з чим вони одержують значно менші можливості порівняно з чоловіками обіймати ключові керівні посади, здобувати наукові ступені кандидатів і докторів наук. В цьому контексті варто вказати на результати дослідження С. Гарашенко: «...навіть у такій країні, як Свазіленд, де існує практично абсолютна монархія і немає політичних партій, встановлено правило, що не менше 30% місць у вищому представницькому органі країни мають посідати жінки. У роботі Верховної Ради України VI скликання взяли участь лише 39 жінок, що становить 8,5% загального складу Парламенту. Це на 0,5% більше ніж у Верховній Раді попереднього скликання. Отже, якщо така тенденція збільшення представництва жінок у Парламенті на 0,5% після кожних наступних виборів збережеться, то нам

знадобиться близько 168 років, аби наблизитись до європейського стандарту — 30% жіночого представництва в усіх органах влади»¹⁸.

Висновки. Дослідження доводять, що гендерна нерівність існує, в тому числі і в можливостях накопичення людського капіталу. У той час, як у чоловіків, за виключенням ймовірного терміну перебування за ґратами, практично не переривається процес нагромадження людського капіталу протягом їхнього життя, представниці жіночої статі переривають цей процес на період пологів, декретної відпустки терміном 3–14 років, виховання дітей. Достатнє фінансування й соціальний захист жінок з дітьми, особливо самотніх, необхідний у цей період, щоб запобігти перериванню процесу нагромадження людського капіталу.

Серйозною перешкодою накопиченню людського капіталу є насилля у сім'ї, у зв'язку з чим особливо страждають представниці жіночої статі. На нашу думку, ефективним шляхом подолання цього явища є започаткування проекту, який би передбачав низку заходів: створення й інформаційну підтримку служби допомоги жертвам насильства, що об'єднала б притулки для жертв насилля, установи з надання якісних освітніх, психологічних, медичних послуг, а також «гарячий» телефон служби допомоги.

З метою ресоціалізації ув'язнених осіб, у першу чергу підлітків, необхідно створити на загальнонаціональному рівні програму надання можливостей накопичення людського капіталу особам за ґратами, до якої в першу чергу має ввійти програма підтримки здоров'я, доступу до якісних освітніх, психологічних, волонтерських послуг.

¹⁶ Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://www.dipsm.org.ua/all/2801#more-2801>.

¹⁷ Статистичний щорічник України за 2007 рік / за ред. О. Г. Осауленка. — К. : Консультант, 2008. — С. 411.

¹⁸ Електронний ресурс. — Режим доступу: http://www.library.ukma.kiev.ua/e-lib/NZ/NZV82_2008_polityk/12_garaschenko_sv.PDF.